

Првобитни спољни изглед цркве Успења Богородице у Морачи

МИЛКА ЧАНАК-МЕДИЋ

Морачка црква Успења Богородице плени не само својом унутрашњошћу препуном фресака и других вредних уметничких дела, већ и упечатљивим спољним изгледом (сл. 1). Он се урезао у свест народа тамошњег краја као идеална слика црквеног здања, иако је изгубио многа првобитна архитектонска обележја. Промене на цркви уочили су већ први проучаваоци њене архитектуре, после чега су претресали податке који упућују на закључак о њеним ранијим облицима. Већ тим истраживачима није измакла готово ниједна поједи-

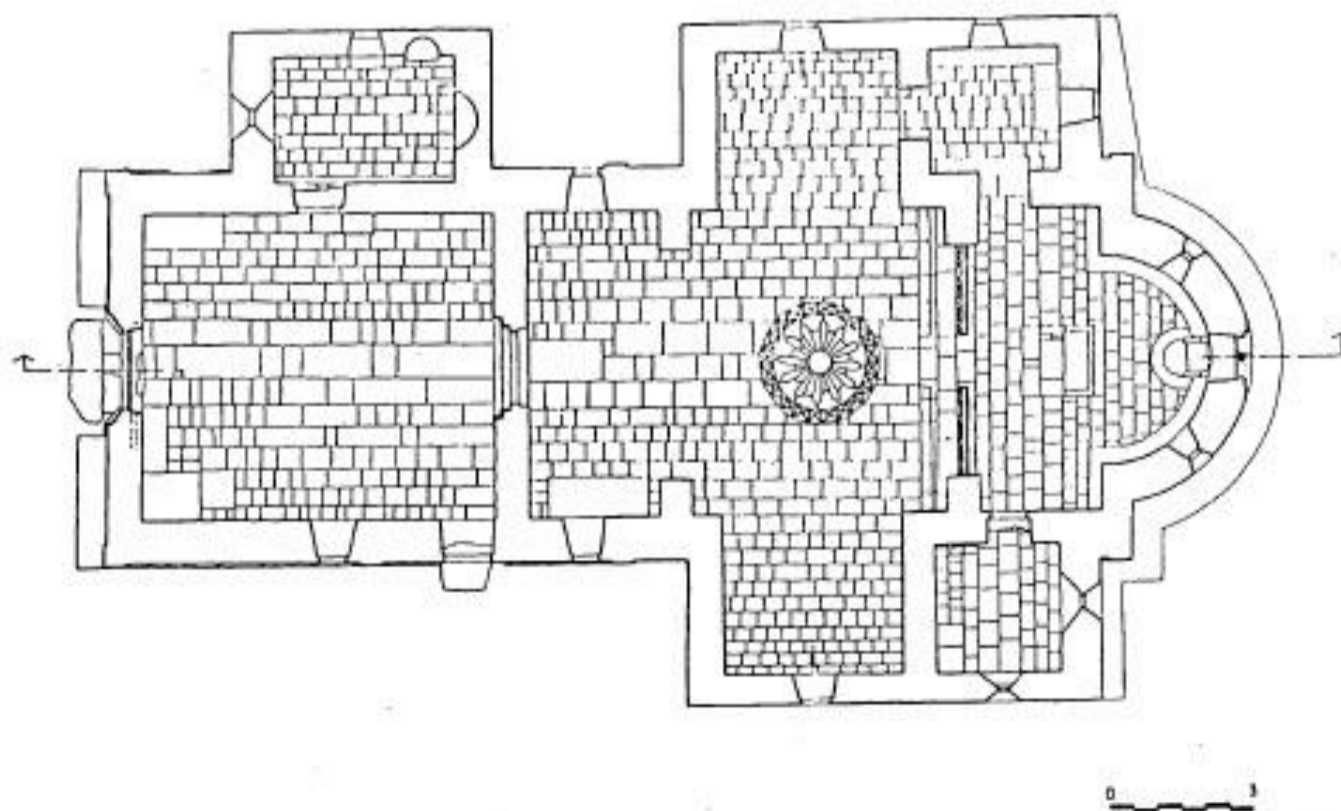
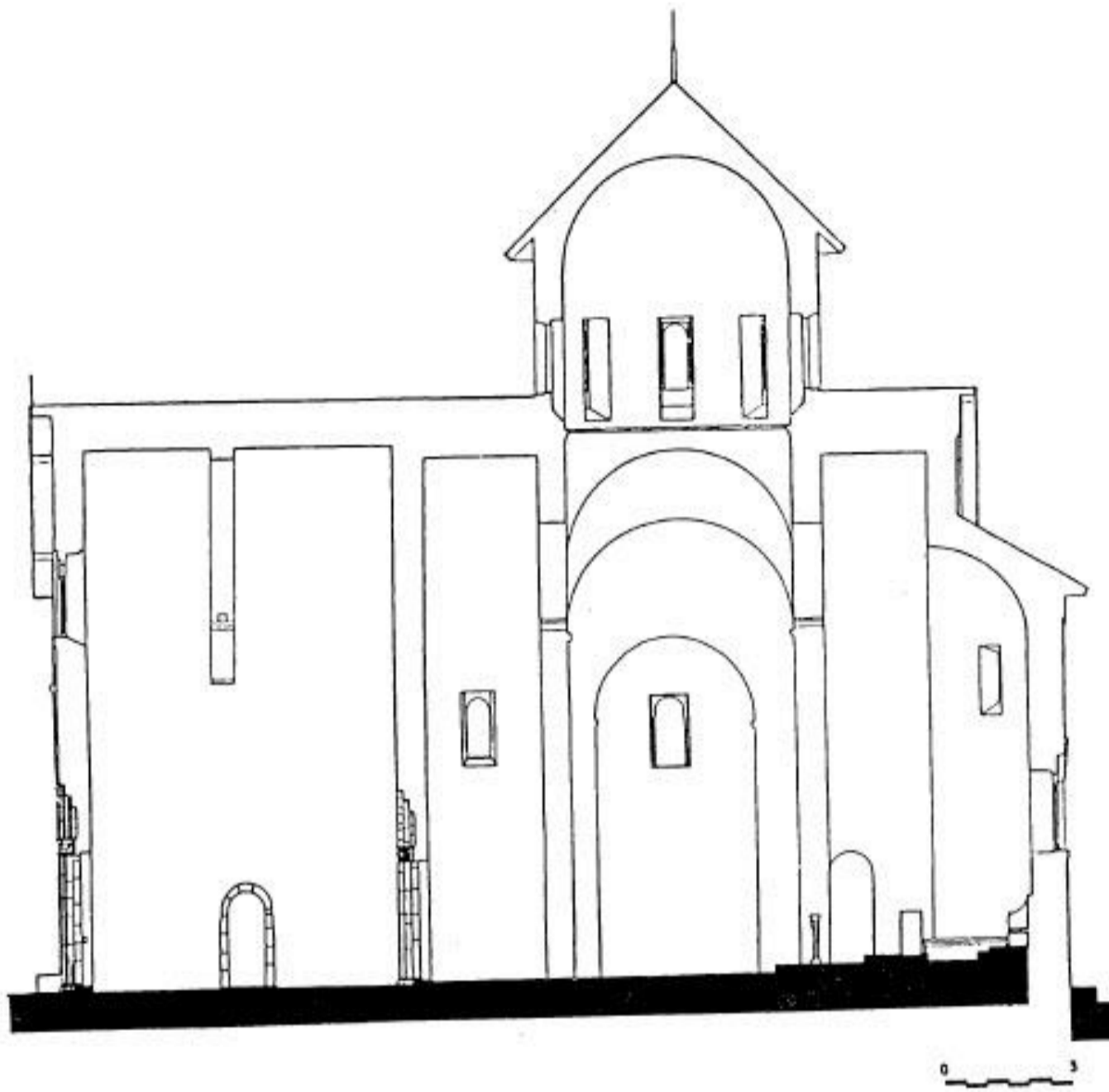
ност са храма која о томе говори.¹ Па ипак, они нису засновали суд о његовој првобитној спољашњости. После тих првих испитивања, дуго се није писало о архитектури морачке цркве. Тој су се теми тек у новије време

¹ Први је цркву описао Н. Дучић (*Морача и Острог у Црној Гори*, Гласник Српског ученог друштва XLIII, 1876) и убрзо А. Јовичевић (*Опис манастира Мораче*, Просвјета II, св. 8, Цетиње 1894). Укратко су се на архитектуру морачке цркве осврнули В. Петковић (*Народна енциклопедија*

Сл. 1. Општи изглед са североистока морачке цркве саграђене до 1251/1252. године

Fig. 1. Église de la Moratcha, construite avant 1251/52. Vue du nord-est

Сл. 2. Основа и подужни пресек

Fig. 2. Plan et coupe longitudinale

вратили неколики истакнути историчари архитектуре и уметности. Међу њима су и Војислав Кораћ и Сретен Петковић, који је написао темељну и свеобухватну монографију морачке споменичке целине, у којој је нашла одговарајуће место и архитектура главног манастирског храма.² Ниједан од поменутих два научника није се, међутим, упуштао у расправу о првобитним спољним облицима цркве, ваљда зато што на њој нису извршена потребна археолошка и архитектонска истраживања, Била је прилика да се таква испитивања предузму током припремања подлога за пројекте санације и рестаурације тамошњих грађевина, радова који су се показали нужним после земљотреса 1979. године, што је на жалост пропуштено.³ Зато је остала једина могућност да се на основу опажања техничких појединости на цркви што тачније одвоје оригинални од познијих делова на њој и тим путем заснује суд о оним њеним првобитним облицима који сада недостају. На тај начин отвара се, уједно, могућност тачнијег одређивања круга споменика из којег исходи морачки храм. Пре него што се изложе подаци који томе доприносе, неопходно је, међутим, подсетити на извесна историјска збивања током којих су могле настати промене о којима ће бити речи.

Према предању, црква је била више деценија пре обнове, предузете у седмој деценији XVII века, у рушевинама,⁴ што посредно говори да је претходно изгубила неке своје горње делове. Да се тај податак тачно одржао у памћењу народа, може се утврдити по преградњама које се још увек могу препознати на морачкој грађевини; најрадикалније изведене су на припрати, pročелу и на њеној куполи. Истина, обнове и извесни радови на цркви предузимани су и после тога датума, 1712/13. и 1741/42. године,⁵ затим у новије време, 1936,⁶ али, по сачуваним фрескама у припрати и куполном делу знамо да су ти делови президани или делимично измењени пре почетка њиховог сликања, око 1570. године.⁷ О изгледу цркве после тадашњих радова постоје, поред тога, неколико ликовна сведочанства, што заједно са подацима које пружа сам опоменик омогућава доста поуздан суд о променама насталим током прве обнове.

Данас је једнобродан корпус морачке цркве (сл. 2) покривен двосливним кровом са дубоким настрешницама; њега просеца истакнути куполни део који је, такође, широко надкривен купастим кровом. Иако ни друге кровне површине не одговарају карактеру ове сакралне грађевине, није се изгубила лепота њене архитектонске целине. Доприносе јој складно уклопљени мали волумени протезиса и ђаконикона и ниски трансепти чији су кровови постављени управно на тело главног дела цркве, а исти облик има и параклис изграђен уз северни бок припрате (сл. 1). Изражајности те једноставне примарне пластике

грађевине у великој су мери доприносили секундарни украсни делови; они су је заједно са прозорима и порталима стилски одређивали. Они се састоје од плитких лезена — којима су фасаде лодељене на поља — са фризом слепих аркадица у подстрешју. На жалост, аркадице не постоје на великом делу цркве, нити црква има свуда своје оригиналне завршне венце. Срећом, сви прозори и портали — изведени са богатим каменим оквирима (сл. 3) конципованим у романичком стилу — сачувани су у изворном облику, осим олтарске бифоре којој је недостајао у оредашту стубић, па је он у новије време изведен у савременом материјалу.⁸

српскохрватскословеначка, 2, Загреб 1928, 884; исти, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 196, 197), G. Millet (*L'ancien art serbe*) Paris 1919, 61, 62; исти, *Etude sur les églises de Rascie, L'art byzantin chez les Slaves I*, Paris 1930, 174—179) и Н. Л. Окунев (*Мо настѣръ Морача в Черногорци*, Byzantinoslavica VIII, 1939—1946). Прву потпунију студију о њеној архитектури написао је Александар Дероко (*Морача*, Старинар VII, 1932, 9—14), који је запазио многе битне појединости о њеном првобитном изгледу.

² Уп.: В. Кораћ, *Црна Гора у доба Немањића. Архитектура*, у: *Историја Црне Горе*, 2/1 Београд 1970, 155—159; С. Петковић, *Морача*, Београд 1986, 11—17. О архитектури цркве је, иначе, писао у склопу општег прегледа рашког прадитељства Б. Бошковић (*Основи средњовековне архитектуре*, Београд 1947, 207 и н. 9), А. Дероко (*Монуменатна и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953, 59, 82) и В. Ј. Бџурић (*Рашко и приморско градитељство*, у: *Историја српског народа I*, Београд 1981, 396, 397), а у прегледу зетске архитектуре Р. Мижовић (*Уметничко благо Црне Горе* Београд—Титоград 1980, 140).

³ Пројекте су припремали стручњаци Покрајинског завода за заштиту споменика културе САП Војводине.

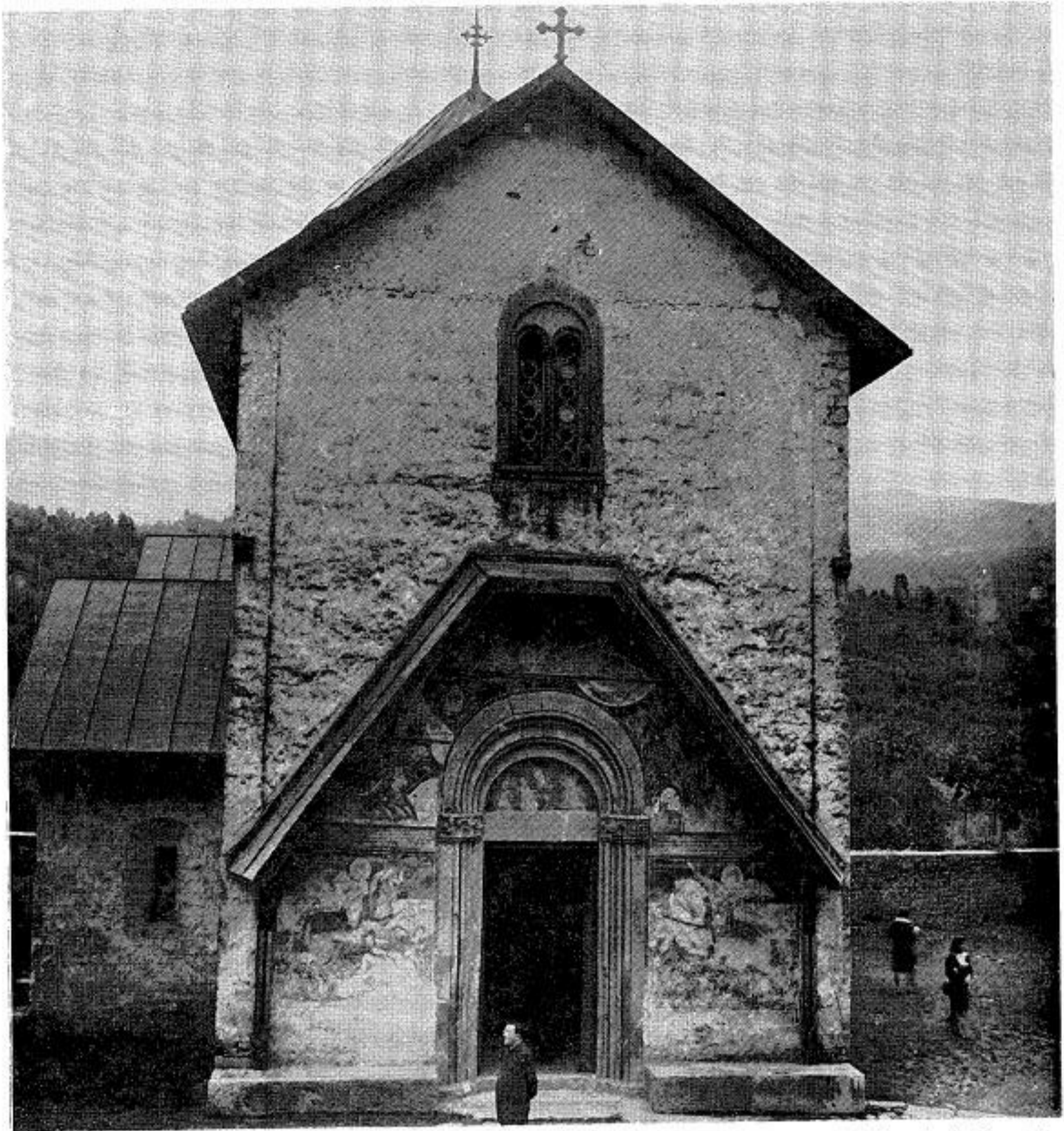
⁴ Уп.: А. Јовичевић, *Историја Мораче до 1820. године*, Братство VII, Београд 1895, 221; Митрофан Бан, *Манастир Морача*, Духовна стража год. 2, бр. 10, Београд 1909, 299. У натпису у цркви из 1574. године наведено је, такође, да је пре обнове она била много година порушена; уп.: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, бр. 710.

⁵ С. Петковић, *нав. дело*, 111, где је наведена и старија литература о истом питању.

⁶ Изведени су за време архимандрита Мирона Меденице, почев од 1935. године; уп.: С. Добричанин, *Манастир Морача. Света Лавра Немањића*, Гласник српске православне патријаршије 27, Београд 1938, 691—692.

⁷ С. Петковић сматра да је у интервалу од 1565. до 1570. године извршена обнова цркве (*нав. дело*, 42) имајући у виду да је сликање главног дела цркве окончано 1574, а припрате 1578. године (*исто*, 51, где је и старија литература у којој су објављени натписи који говоре о тадашњем сликању цркве).

⁸ Стубић са капителом већ постоји на снимку који је објавио Г. Мије 1930. године. На цртежу бифоре А. Дерока из 1929. године он није приказан, па, или још није постојао или је Дероко препознао да није оригиналан, те га зато није цртао. О истом питању уп.: С. Петковић, *нав. дело*, н. 23.

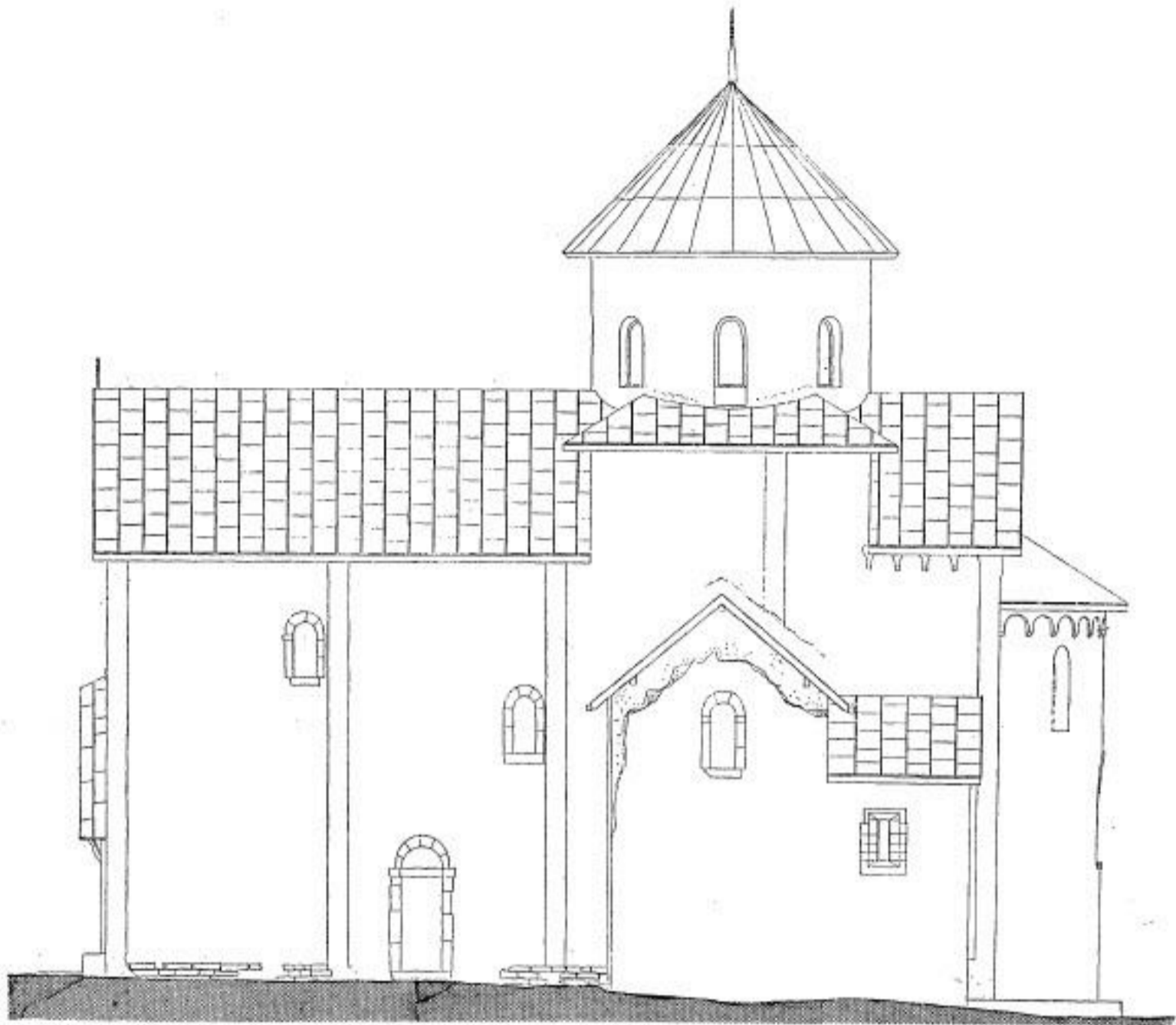

Сл. 3. Западна фасада

Fig. 3. Façade occidentale de l'Église de la Moratcha

У првобитном облику сачувана је само источна фасада. У њеном средишту је висок, а отуда витак, ваљкасти волумен апсиде са којим се хармонично повезују ниски облици бочних олтарских простора, завршени једноводним кровом. Све их заједно уаквирава троугаони забат опточен по косини фризом слепих аркадица. Оне полазе са лезена ослоњених на венчиће избачене у 1поље попут конзола, које се спуштају надолу испод крајњих аркадица, 1,1 m. Исти такав фриз постоји дуж олтарске апсиде у подстрешју где, међутим, крајње аркадице немају подножје у виду лезена. На осталим фасадама лезене су изведене. На прочељу оне наглашавају углове (сл. 3), а на северној и јужној страни ритмички су распоређене тако да су бочне фасаде њима подељене на четири једнака поља (сл. 4). На две последње поменуте фасаде постоје следе аркадице на спољној страни источног

травеја. Канзоле под њима готово су на истој висини са венчићем под лезенама на угловима источне фасаде, али однос њиховог темена према косини забата одаје да је на источној страни постојао калкан иешто виши од крова над подужним бродом грађевине. Распоред лезена на подужним фасадама није у корелацији са унутрашњом структуром грађевине, због чега се догодило да једна од лезена, продужена одоздо, пресеца асиметрично јужну и северну страну кубичног постоља куполе. Постоје, међутим, подаци да црква првобитно није имала тај естетски и композициони недостатак, већ да је он последица промена до којих је дошло, временом, током поменуте обнове тог дела грађевине. По преосталим слепим аркадицама на бочним фасадама види се, наимае, да крајње сачуване аркадице у подужној оба источна угла постоља куполе, залазе под њега, где се при темени прекидају

Сл. 4. Јужна фасада цркве

Fig. 4. Façade méridionale de l'Eglise de la Moratcha

(сл. 4). По њима се види да је у њиховој висини био уништен западни део првобитне грађевине. На зидовима постоља види се, опет, да је оно местимично немарније зидано, нарочито његова западна страна, југоисточни угао и горњи део по целом ободу, а из попречног пресека се зна да су северни и јужни зид постоља веће дебљине него и један други зид на грађевини.

По фризу слепих аркадица могу се извести две претпоставке. Да су крајње сачуване аркаде биле у подножју лезена на угловима постоља — како је првобитан изглед храма замислио морачки сликар, познат у науци као кир Козма.⁹ Своју је замисао приказао на икони сликаној у XVII столећу када је црква већ била преобликована (сл. 5). Постоји, исто тако, могућност да је фриз слепих аркадица текао водоравно целом дужином бочних фасада. Морачки сликар се у свом приказу није ослањао на неку старију ликовну представу цркве, већ је у питању његова претпоставка, ослоњена, истина, на преостале оригиналне делове на источном делу храма. Он је њих добро уочио и врло тачно цриказао на другим представама Мораче (сл. 6).¹⁰ Морачки сликар је био необичног дара. Имао је, несумњиво, визуелну машту и способност да замисли модел храма који је могао бити у

рукама његовог ктитора. Да се при томе није ослањао на неки старији приказ цркве знамо по околности да на pročелу није насликао фриз слепих аркадица — а он је тамо постојао, како ћемо касније видети — док га је замислио на бочним странама певница заједно са лезенама, а знамо да ту лезена нема, нити има наговештаја да су постојале аркадице. У покушају примене његове замисли на цртежу реконструкције првобитног изгледа храма до-

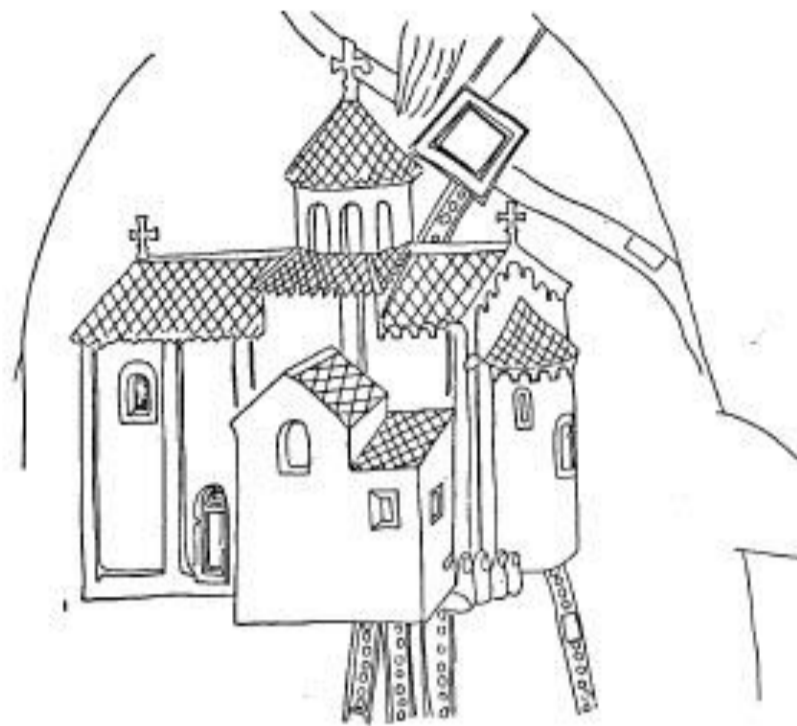
⁹ Сликари који је фрекама украсио капелу Светог Николе и параклис Светог Стефана, после чега је израдио неколике морачке иконе идентификован је на основу дела натписа исписаног тајном буквицом на икони Светог Саве и Симеона, сликане 1644/1645. године, као Козма. Уп.: С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955, 86—88; В. Ј. Ђурић, *Иконе из Југославије*, Београд 1961, 68, 69, 137, 138; С. Петковић, *нав. дело*, 92, 101. Здравко Кајмаковић је, међутим, предложио друкчије тумачење истог дела натписа по којем би име сликара било Јован (З. Кајмаковић, *Козма — Јован*, Зборник за ликовне уметности 13, Нови Сад 1977, 99—116), али његово мишљење није прихваћено без ограда, јер је неки Козма своје име забележио и другде у цркви. Уп.: С. Петковић, *нав. дело*, н. 396.

¹⁰ Уп. А. Стојаковић, *Ктиторски модели Мораче*, *Старинар* н. с. XV—XVI, 1964/1965, 95—108.

Сл. 5. Реконструкција првобитног изгледа цркве на ктиторској икони из средине XVII века (цртеж А. Стојаковић)

Fig. 5. Reconstitution de l'aspect originel de l'église sur une icône de ktitor du milieu du XVIIe siècle (dessin d'A. Stoïakovitch)

Сл. 6. Изглед морачке цркве после обнове у XVI веку, приказ на зиду капеле светог Николе из 1639. године (цртеж А. Стојаковић)

Fig. 6. Eglise de la Moratcha après sa rénovation au XVIe siècle, représentation sur le mur de la chapelle de saint Nicolas de 1639 (dessin d'A. Stoïakovitch)

бијају се лезене на угловима постоља знатно шире него на осталом делу грађевине. Такво решење није у сагласности с архитектонском композицијом њеног доњег дела, поред тога што другде нема примера подножја лезена у виду следе аркадице, због чега реконструкција морачког сликара не изгледа веродостојна. Друга, пак, могућност — да је фриза аркадица текао непрекинуто — има добар ослонац у ритму лезена на бочним фасадама, јер су њима оне, као што је речено, подељене на једнака поља и то независно од композиције горњег дела цркве, односно куполе, а сваком пољу одговара по седам аркадица исте величине као оне сачуване на источном делу. Тако фриза слепих аркадица упућује на закључак да се он простирао и делом под куполом, а из тога произлази да тамо постоље није било првобитно у равни са бочним зидовима.¹¹ Познијом градњом постоља могла би се уједно објаснити описана слабија техника извођења и превелика дебелина његових зидова. Остаје, ипак, чињеница да је и постојеће постоље претрпело касније поправке и промене нагиба кровних површина, јер о томе, такође, постоје материјалне потврде.

Степен сачуваности фриза слепих аркадица омогућава, дакле, реконструкцију дела бочних фасада. Сliku о целини фасаде употпуњују подаци о облику завршних венаца и о могућој обради прочеља певница. Само су на апсиди и на северном параклису сачувани оригинални завршни венци. Имају једноставне профиле закошеног чела, а по свој су прилици носили још једну горњу равну камену плочу

од које данас нигде нема остатака. Параклис показује да је код подножја косине крова постојао кратак водораван део.

За реконструкцију pročеља певница располаже се са два податка. Постоји траг неког вишег крова истог нагиба са постојећим који не обележава (кров из седме деценије XVI века, јер је овај потоњи био покривен клисом те отуда знатно већег нагиба. Поред тога, тек од усека за тај виши кров полази друга лезена, па по томе знамо да је њиме обележена првобитна висина крова певнице. На постојећем делу pročеља певница види се, опет, да је његов горњи део президан. На основу оба податка познато је да ту недостаје од оригиналног дела најмање 50 cm висине (сл. 4). Чак ако се не претпостави да је pročеље у виду калкана било више од крова певнице — као на источној страни цркве — та би висинска разлика била довољна да се ту смести фриз слепих аркадица. Такав фриз није постојао на северном параклису који је, како је напред изнето, у целини сачуван, али је можда украшавао певнице, јер оне са подужним делом образују јединствен крстолики корпус грађевине, па су сви његови кракови могли бити исто обрађени. Тако је свакако било украшено западно pročеље цркве. Данас изнад његовог богато изведеног портала стоји бифора лепог каменог оквира, а фасаду уоквирују угаоне лезене које се прекидају високо под кровом (сл. 3). За горњи раван део забата Дероко је помишљао да је президан.¹² Одиста, близу темена бифоре уочљива је водоравна линија од које је могао започети додатни део. Најчвршћи ослонац да је то одиста тако било пружа тачан архитектонски снимак цркве, јер се на основу њега може наслутити да је и остали горњи део припрате президан. Он показује, наиме, да подужни свод у наосу и припрати није на истој висини како их приказују сви старији објављени технички цртежи цркве, већ да је у припрати виши (сл. 2).¹³ Код ових рашких цркава, на којима су припрата и главни део цркве једновремено грађени, сводови су, међутим, у оба простора на истој висини. Зато се по положају сводова у Морачи може утврдити за свод над припратом да је изведен у постојећем облику током обнове у XVI веку. Тај закључак чини разумљивим и попречни лук испод свода припрате ослоњен на конзоле, за који су већ претходни истраживачи увиђали да не чини логичну конструктивну целину са доњим делом грађевине.¹⁴

После изложених података, а ослањајући се на целовито сачувану источну фасаду, без двоумице се може замислити првобитно црквено pročеље (сл. 7).

Највећу загонетку у реконструкцији првобитне целине цркве представљају купола и њено постоље. Да у постојећем виду купола представља извесно ретардирање облика уочио је већ млади Александар Дероко. Скренуо је

пажњу на конструкцију куполе са унутрашњим носачима независним од бочних зидова примењиваних почевши од најстаријих рашких цркава. То је довело до развијеног решења куполног дела у Милешеви, са постољем увученим у односу на бочне зидове, што је поновљено у Сопоћанима и неким потоњим рашким сакралним грађевинама. Дероко се зато са разлогом питао зашто милешевска напредна куполна конструкција није примењена на нешто млађој цркви у Морачи.¹⁵ Дероко је истакао и нелогичност што се постоље морачке цркве не завршава изнад слемена подужног крова као исти облик код других рашких цркава, већ је ниже.¹⁶ Томе треба додати да је морачко кубично постоље и овако врло изразит волумен, а продужен увис до слемена крова био би толико велик да би се такав облик као првобитно постоље могао искључити и да нема остатака слепих аркадица, које говоре да ово садашње није оригинално. Пошто првобитно постоље није излазило у раван фасада — као ни у Милешеви — очигледно је да је изградња постојећег изискивала веће преправке. Тада је могла бити изнова изведена цела купола, како Сретен Петковић претпоставља.¹⁷ Без подробнијих архитектонских исоптивања тог дела грађевине то се не може поуздано знати, али постоји један податак који иде у прилог таквом мишљењу. У питању је врло неправилан облик пандантифа под куполом, на чији је раван и нехармоничан облик скренуо пажњу већ Габријел Мије.¹⁸ Пандантифи упрошћених облика чести су на црквама грађеним после обнове пећке патри-

¹¹ Дероково мишљење о фризу под куполом није познато, јер он уопштено закључује да су сем на источној страни другде „пропали поткровни венци украшени простим каменим богенфризом“ (нав. дело, 10), В. Кораћ је опрезнији и још неодређенији кад каже да су „вероватно и остале фасаде завршавали фризови аркадица и вијенци“ (нав. дело, 156), једино С. Петковић изричито тврди да је фриз слепих аркадица пратио ивице кровова око целе цркве (нав. дело, 13).

¹² А. Дероко, нав. дело, 12.

¹³ Пресек цркве — из којег се види однос висине сводова у припрати и наосу — први је објавио А. Дероко са грешком, јер је њихове висине изједначио. Исту грешку поновио је у својим објављеним архитектонским снимцима и В. Кораћ (уп.: В. Кораћ, нав. дело, ск. 31).

¹⁴ А. Дероко је помишљао да је лук изграђен како би се на том месту ослонили на свод неки делови дрвене кровне конструкције. После њега В. Кораћ примећује само да се не види из којих је разлога лук изведен, док С. Петковић тврди да он нема никакву конструктивну улогу (нав. дело, 12). Лук је свакако образован ради ојачавања свода, а његовом познијом градњом може се објаснити зашто нема одговарајуће носаче у виду пиластара.

¹⁵ А. Дероко, нав. дело, 12.

¹⁶ Исто.

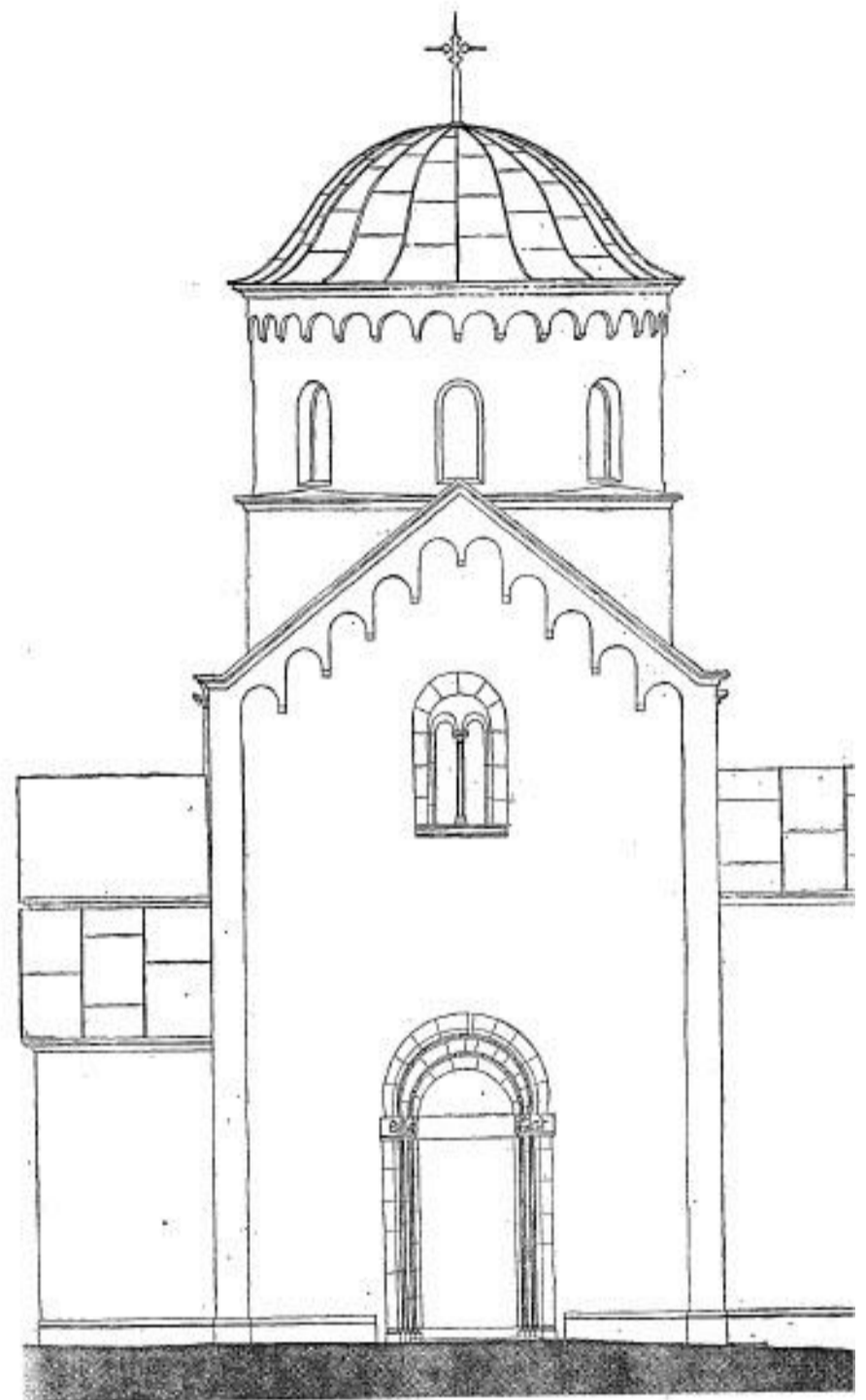
¹⁷ С. Петковић, нав. дело, н. 12.

¹⁸ G. Millet, *Etude sur l'églises de Rascie*, 175.

јаршије. Зато је могуће да су и пандантифи у Морачи настали током прве обнове цркве у седмој деценији XVI века. Ако би то било тачно, постојала би могућност да су ту били изведени прислоњени лукови у горњем појасу, ослоњени на конзоле као у Милешеви, а они постоје и на нешто старијој которској Светој Марији на Ријечи (Колеђати). Претпоставку о слепим луковима у Морачи подстиче и чињеница да је ту одстојање између темена попречних и подужних лукова куполног дела и почетка тамбура необично велико, а њега би претпостављена конструкција оправдала. О осталим деловима куполе можемо донети суд испитујући њен могући првобитан спољни изглед.

Као што је познато, градитељски програм морачке цркве произашао је из програма рашких црквених грађевина, док је схема њене основе надахнута милешевском богомољом.¹⁹ Насупрот томе, у концепцији спољашњости морачкога храма препознаје се утицај которске сакралне архитектуре, чак — сасвим одређено — одраз тамошње Свете Марије. Покушај реконструкције првобитног спољњег изгледа морачке куполе започеће, стога, поређењем морачке Богородичине цркве са две поменуте богомоље: которском, започетом око 1200, а освећеном 1221. године и Милешевом која је саграђена убрзо, до 1228. године. Због сличности извесних сегмената морачке цркве са которском Светом Маријом, а других опет са Милешевом, за спољни изглед њене првобитне куполе постоје две начелне могућности. Да је купала била обликована по угледу на рашке храмове — са постољем и калотом на тамбуру — или, да је следила облик поменуте приморске куполне цркве, на којој купола нема постоље већ се непосредно помаља из крова, нити је њена калота подигнута на тамбур.²⁰

Са старијим, которским храмом, морачки има неколико додирних тачака. На основу цртежа основе обе цркве види се да оне имају готово исту ширину (западна фасада Свете Марије износи 8,57, њен је унутрашњи распон 6,41, а морачке цркве 8,27 и 6,33 m). Незнатно се, исто тако, разликује спољни распон њихових апсида и дужина источних травеја. Осетнија разлика испољила се у њиховим укупним дужинама и то стога што је морачка црква добила припрату. Па ипак, њена је дужина повећана тачно за једно поље између пиластара. Још већа се сличност између две упоређиване цркве може уочити на њиховим фасадама. На западним прочељима — истих архитектонских делова и исте основне поделе — на оба места стоје портали чија се ширина отвора незнатно разликује (1,64 у Котору и 1,55 m у Морачи). Морачки је портал, истина, богатији и рашчлањенији, али на оба споменика њихова је ширина узета за пројектни модел при конциповању архитектонске композиције (сл. 8). Није, поред

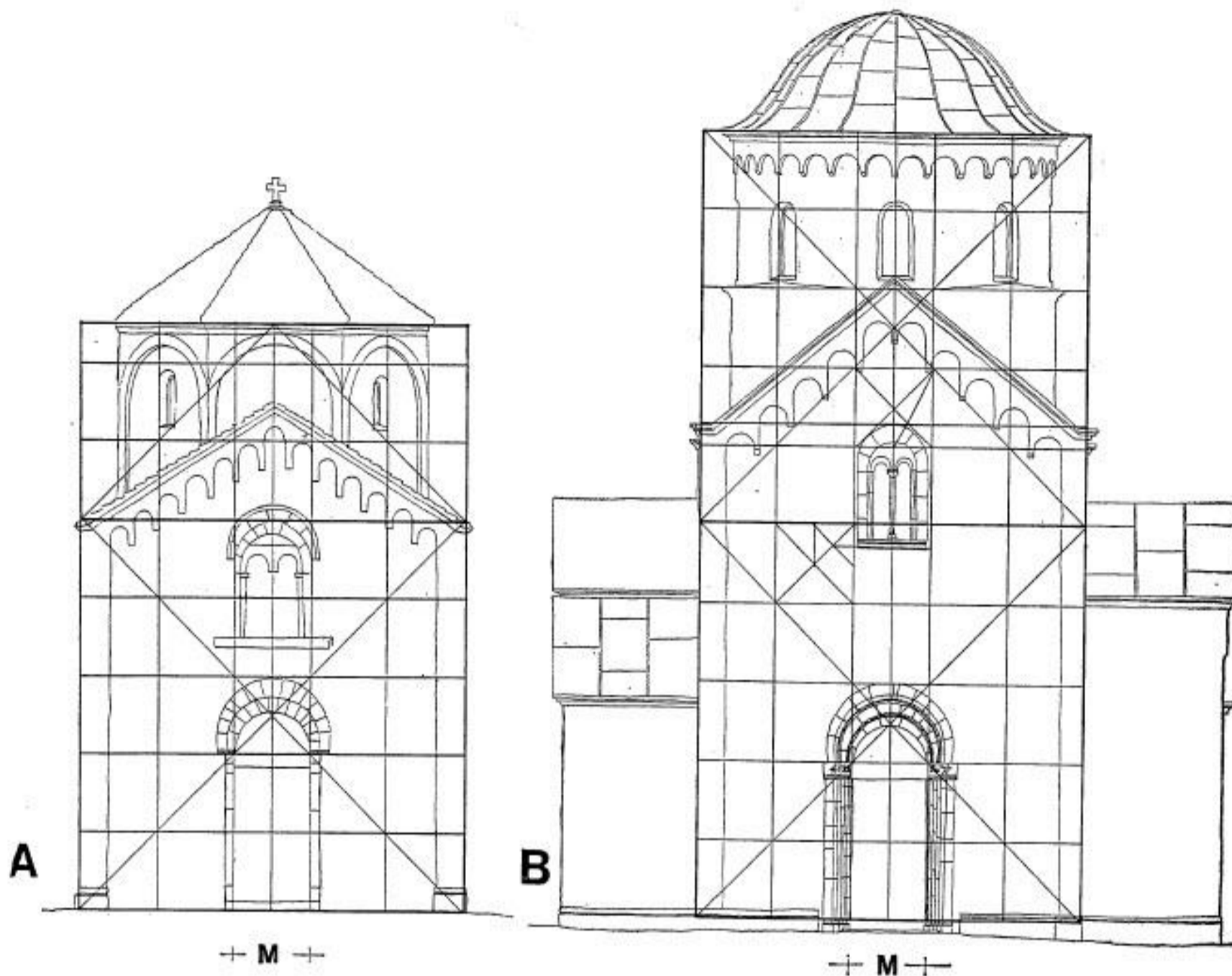

Сл. 7. Идеална реконструкција првобитног изгледа западне фасаде

Fig. 7. Reconstitution idéale de l'aspect originel de la façade occidentale

тога, свакако случајно ни што морачка црква има бифору на апсиди као которске романичке цркве, док знамо да су на том месту отворане трифоре, или три једноделна прозора на оним старијим рашким богомољама за које постоје подаци. По угледу на решење источног калкана которске цркве, у Морачи на одговарајућој фасади, фриз слепих аркадица полази са лезена спуштених само око 1 m (у Котору 90 cm). Сличност которске Свете Марије и Богородичине цркве у Морачи испољила се и у решењу бочних фасада, јер су оне на оба места биле завршене водоравним фризом слепих аркадица, што значи да ни на једном споменику куполна конструкција није била у равни са њима, већ увучена. Могућа првобитна ширина тамбура, или постоља куполе у Морачи, такође се морала подударати

Сл. 8. Претпостављена модуларна мрежа коришћена за пројектовање которске Свете Марије (А) и pročела морачке цркве (В)

Fig. 8. Tracés géométriques de composition utilisés lors de l'établissement du plan de Sainte-Marie de Kotor (A) et de la façade de l'église de la Moratcha (B), tels que l'auteur les a supposés

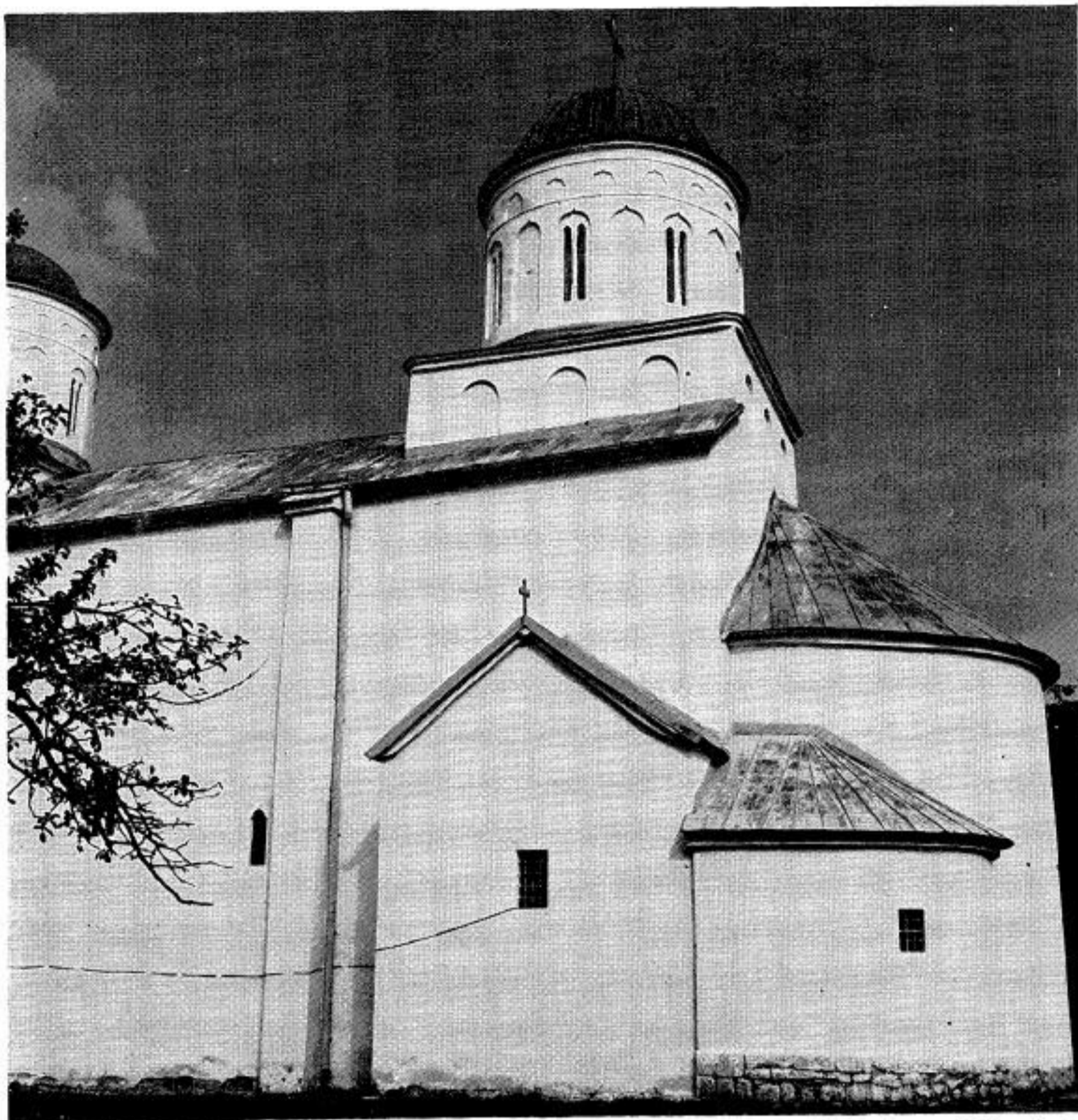
са ширином куполе у которокој богомољи и то зато што им је готово исти унутрашњи распон, онако како је напред и наведено.

Изложене заједничке црте морачке цркве и которске Свете Марије на Ријечи, без сумње су последица непосредног преузимања, са старијег споменика, мера и секундарних фасадних украсних делова. Ипак, у њиховом општем

¹⁷ Војислав Бурић је, истина, у морачкој цркви видео одјек пећких Светих Апостола (*Рашко и приморско градитељство*, 396). Заједничко обележје Светих Апостола и Мораче је да имају боље решен олтарски простор од Милешеве, али то је отуда што су њихове пастофорије грађене једновремено са средњим олтарским простором, а то није случај код Милешеве. Извесно је, међутим, да је та одељења Милешева добила пре 1228. године (о томе уп. Ћ. Бошковић, М. Чанак-Медић,

Нека питања најстаријег раздобља Милешеве, Саопштења XV, Београд 1983, 16) те да су по угледу па њен олтарски простор уобличени исти делови двеју потоњих, поменутих богомоља. У другом правцу је тражио порекло плана Мораче Павле Мијовић. Указао је на сличност схеме њене основе с основом грузијске цркве Опиза из VIII века и француске романичке цркве у Саблонсо, (Sablonceaux), иако не мисли да су ове три цркве међусобно повезане; сматра да су у питању исти друштвеноекономски услови из којих су исходила слична дела; уп.: Р. Мijovic, *Jedna paralela plana Morace*, у *Kulture Crne Gore*, Titograd 1987, 235, 242.

²⁰ Облик садашње (куполе морачке цркве Павле Мијовић сматра својственом зетском варијантом (*Уметничко blago Crne Gore*, 140). Његова се, међутим, тврдња да је посреди „фиктивно или рудиментарно квадратно постоље“ не може прихватити, поготово је она искључена кад је у питању постојећи облик куполе ове грађевине.

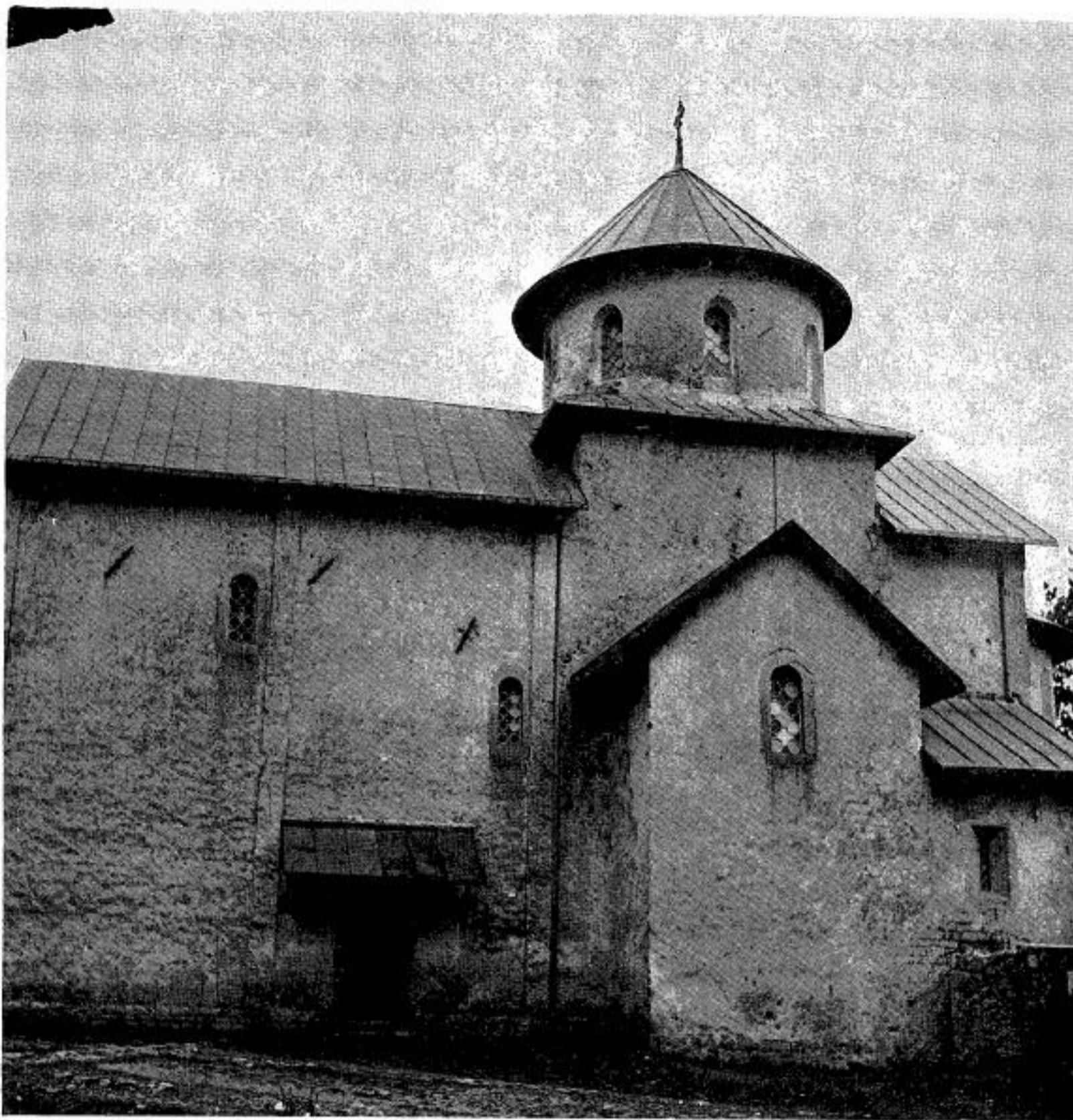
Сл. 9. Општи изглед са југоистока Милешеве (А) и Мораче (Б)

Fig. 9. Monastère de Milécheva et Eglise de la Moratcha, vue du sud-est

изгледу испољиле су се осетне разлике. У првом реду у размерама — јер је морачки храм знатно виши од которског (сл. 8) и у примарној пластици, а у оба та смисла морачка је Богородичина црква веома блиска Милешеве (сл. 9). Та чињеница добија још више на важности кад се има у виду да сличност међу њима постоји и у схеми њихових основа. Оставићемо по страни решење олтарског простора, иако је очигледно да је из милешевског неправилног поступно грађеног произишао олтарски простор морачког храма. Као доказ о угледању на Милешеву довољно је поредити решење средишног дела двеју цркава, јер купола у Морачи почива на једноставним пиластрима знатно избаченим у поље, као у Милешеве, док су у которској Светој Марији пиластри двостепени и краћи. Поље образовано међу пиластрима није ни у Морачи ни у Милешеве квадратно већ правоугаоно (у Милешеве са дужом страном у попречном, а у Морачи у подужном правцу).

Код старијег храма да би се разлика у мерама тог дела изједначила, било је нужно извести два упоредна прислоњена лука на северној и јужној страни, те се отуда спољни лук не завршава у равни са челом пиластара, већ има знатно мању дубину. Ово необично решење поновљено је, међутим, у Морачи, тако да и ту подужни лукови имају знатно мању дубину од пиластара на које належу. На тај начин образовано је и ту правилно квадратно поље за куполу. Ако је имало прислоњене лукове на све стране у горњем појасу, као у Милешеве, или бар водораван испуст као у Сопоћанима, био је омањен распон куполе, после чега је над доњим луковима могао стати не само зид тамбура, већ и кубичног постоља. Купола подигнута на постоље била би доста висока и добро усклађена са сразмерама доњег дела морачког храма. Зато такав облик куполе овде изгледа највероватнији. Ту мисао у великој мери оснажује примарна пластика цркве која је у це-

Б

лини, како је већ истакнуто, надахнута архитектуром милешевске богомоље, а нарочито неке необичне појединости. Поред поменуте дубине подужних лукова под куполом, у исти ред чињеница могу се уврстити необични горњи прозори на олтарској апсиди, а они су постојали на оба споменика.²¹ Постоји, поред тога, блискост у мерама појединих просторних јединица и ових двеју цркава.

У изразито неправилној основи Милешеве ниједно одељење нема на свим странама исте мере, али свакако није случајно што су неке од њих поновљене у Морачи. У овакој куполкој грађевини најбитнији је распон њеног кључног облика: куполе, а баш у том сегменту обе су цркве готово истих мера. Распон западног лука — носача куполе у Милешеву износи 4,85, а у Морачи 4,77 m. На једном месту дубина северне милешевске певнице је 3,20, а незнатно је већа дубина обе певнице у Морачи (3,29 m), а и њихова је дужина подударна са дужином истог милешевског оде-

љења. Најзад, готово су потпуно исти распон источног травеја у Морачи и распон апсиде у старијој богомољи (6,34 и 6,40). Због свега изложеног сме се претпоставити да је спољашњост значајног и угледног светилишта у Милешеву нашла одраза на морачкој цркви и у уобличавању њене куполе тиме што је купола подигнута на постоље увучено у односу на бочне фасаде. Та мисао подстиче другу претпоставку да су обе грађевине имале истоветан необичан спољни украс на својим

²¹ Ти прозори у Милешеву нису сачувани, али су приказани на ктиторском моделу који држи краљевић Владислав; уп.: С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1971, 14, и тбл. XXXIV; М. Чанак-Медић, *Стилске сродности између апулијских споменика и Милешеве на примеру њихових прозора и портала*, у: *Зборник радова Милешева у историји српског народа*, Научни скупови Српске академије наука и уметности, књ. XXXVIII, Одељење историјских наука, књ. 6, 114.

Сл. 10. Ктиторски модел Милешеве на фресци из треће деценије XIII века

Fig. 10. Modèle du monastère de Miléchéva, tenu par le kittor, sur une fresque datant de la troisième décennie du XIIIe siècle

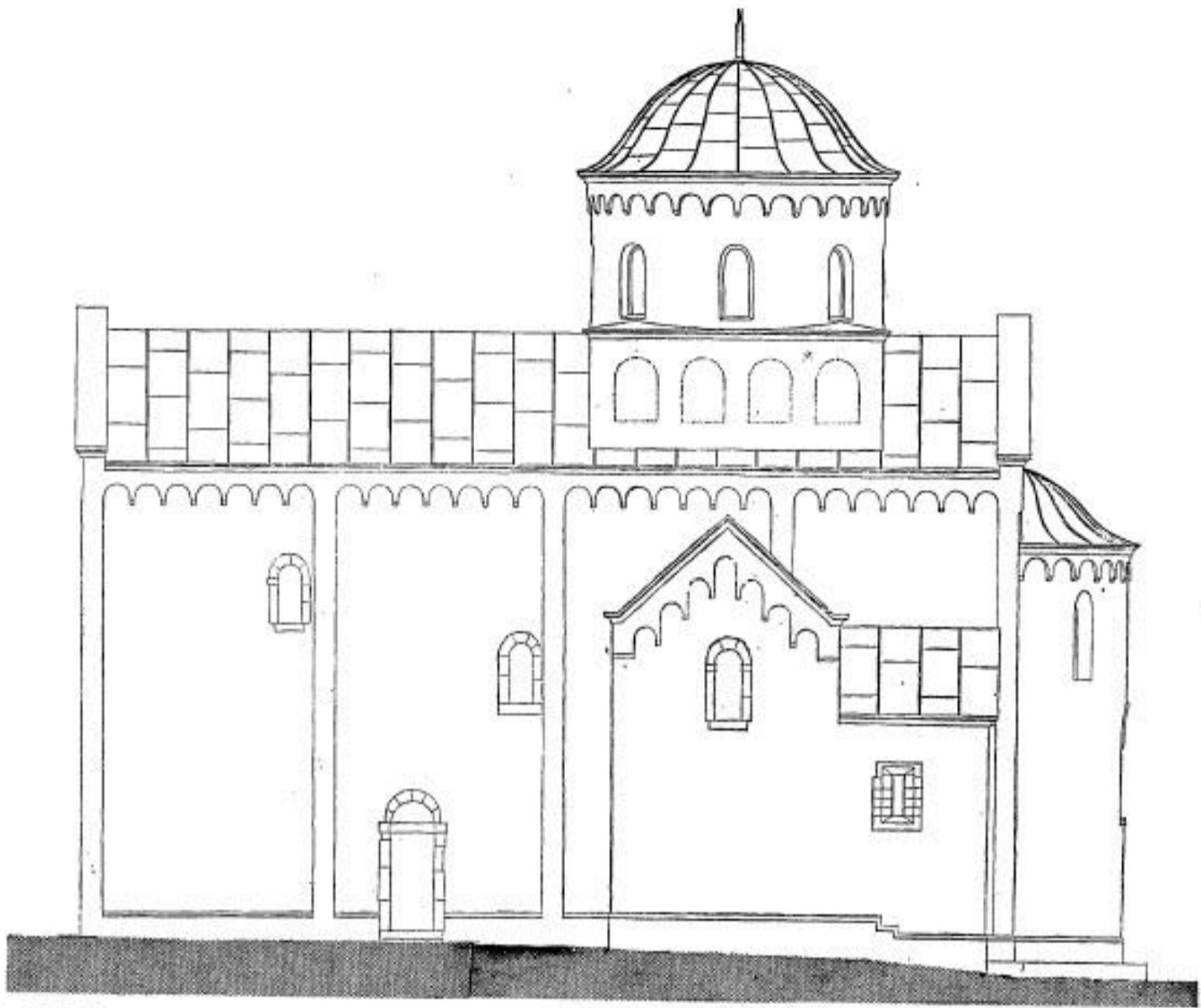
Сл. 11. Представа цркве надахнута изгледом Мораче на Радуловој икони житија светог Кузмана и Дамјана из друге половине XVII века (цртеж А. Стојаковић)

Fig. 11. Représentation d'une église sur le modèle de celle de la Moratsha dans une icône de Radoul de la seconde moitié du XVIIe siècle évoquant la vie de saints Cosme et Damien (dessin d'A. Stoïakovitch)

постољима у виду плитких ниша, какав постоји на том делу старијег постоља. Последња се претпоставка износи уз извесну ограду, јер има ослонац осим у изложеним сродностима између милешевске и морачке цркве, евентуално и у неким ликовним представама надахнутим изгледом морачке Богородичине цркве.

Ниједна стара рашка богомоља није приказана на толиком броју ликовних дела као Морача. Само на својим фрескама и иконама насликана је седам пута.²² Захваљујући темељној студији тих представа Анке Стојаковић знамо да међу њима постоје три скупине. Најстарије су из 1575. и 1578. године, док другу скупину чине слике морачке цркве кир Козме, или Јована, из средине наредног столећа, о којима је већ било речи. У разматрање ових приказа Анка Стојаковић је, са правом, укључила и неке млађе слике са представама других сакралних здања и то зато што су инспирисане изгледом морачке цркве.²³ Ове последње слике ће, међутим, бити кључне у разматрању могућег спољњег изгледа постоља куполе морачке цркве. Представе црквених здања на њима наговештавају, наиме, да су постојали неки старији прикази Мораче и да је на њима она имала украсе на постољу куполе истоветне као на Милешевима.

Поменуће плитке нише на постољу милешевске цркве постаје на јужној, северној и источној страни (сл. 9). Иопитујући архитектуру Милешеве, Оливера Кандић је, истина, утврдила да су готово све изведене током обнове у XIX веку,²⁴ али нема сумње да понављају пређашње облике, јер је низ ниша на том месту приказан на два сликана ктиторска модела, оба насликана почетком XIII столећа (сл. 10). Уосталом, тај мотив на милешевској куполи није необична појава за време када је она грађена; постојао је на спољашњости многих призматичних омотача купола старијих ранороманичких цркава.²⁵ Необично је, међутим, што је истоветан облик куполе приказан не само на моделу Милешеве у рукама њеног ктитора краљевића Владислава, већ и на представама неких црквених здања надахнутих изгледом морачке Богородичине цркве. У питању су две иконе које је израдио морачки сликар Радул. Једна је са житијем светог Луке — сликана 1672/1673. године — а на другој је приказан живот светог Кузмана и Дамјана.²⁶ Због сличности цркве приказане у сцени *Свети Лука сазида цркву*, на првој икони, и једне цркве у позадини неких сцена у житију друга два светитеља — на другој — са приказом морачке цркве на сликама старијег морачког сликара (Козме или Јована) Анка Стојаковић је претпоставила да је млађи подражавао приказе морачке цркве старијег сликара.²⁷ Као што је познато, први приказ старијег сликара насликан је на зиду капеле Светог Николе и то на основу непосредног посматрања цркве.²⁸ Доцније, када је сликао следеће слике исте врсте, по сећању

Сл. 12. Идеална реконструкција првобитног изгледа јужне фасаде

Fig. 12. Reconstitution idéale de l'aspect originel de la façade méridionale.

је поновио ову прву представу. Да је одиста тако било може се оценити по околности да је приказао тадашњи, а не првобитан изглед цркве, чак са покривачем од клиса, а не од олова какав је био првобитан.²⁹ Да је у питању клис види се по дијаганално распоређеним плочама, затим по грбинама уобличеним као на крововима са тим покривачем са чим се слажу и крајичци рогова под подстрешјем. Имајући у виду тадашњи покривач од дрвених плоча, сликар је, у доцније сликаном приказу градње морачкога храма на икони Свети Сава и Симеон, чак, замислио у рукама мајстора алатке које се користе за њихову обраду.³⁰ Тај својствени покривач и многе друге појединости поновио је Радул на неколико својих приказа црквених грађевина, али се и на други начин ослањао на представе Мораче старијег сликара. Тако су Радулове цркве и модел морачке цркве у рукама кнеза Стефана, на икони старијег сликара, посматрани са исте југозападне стране, до сличног су степена реално приказани њихови облици, а примењена су и иста начела у свођењу просторних облика у раван слике. Готово су истоветно уобличене западне фасаде на обе слике и на обе постоје неуобичајена јужна врата. Иако је несумњиво да је Радул имао у виду сјајне приказе морачке цркве старијег сликара, постоје и разлике у њиховим приказима. Испољиле су се у сликању певница и куполе. Ако

оставимо по страни изглед певница и ђаконикона, јер ни код Радула немају увек исти облик, остаје, као најбитније, изглед насликаних купола, на коме је, уосталом, и највећа раз-

²² А. Стојаковић, *нав. дело*, 96.

²³ Исто.

²⁴ Утврдила је да је президана источна страна постоља, док се на бочким деловима није тачно могло утврдити линија презиђивања, уп.: О. Кандић, *Црква манастира Милешеве. Извештај о истраживачким радовима 1985. године*, Гласник Друштва конзерватора Србије 10, Београд 1986, 81.

²⁵ Као на зетској цркви Светог Ђорђа у Титограду из IX—XI века и на бројним ранороманичким далматинским храмовима, уп.: Т. Marasović, *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovekovne arhitekture u Dalmaciji*, у: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split 1978, tbl. XLVIII—L, LI—6, LIV.

²⁶ Донедавно се сматрало да је само другу икону сликао Радул, а икону са житијем св. Луке Авесалом Вујичић (С. Радојчић, *нав. дело*, 94—97; В. Ј. Бурић, *Иконе из Југославије*, 70, 140, 141). С. Петковић је, међутим, мишљења да је обе иконе сликао исти сликар и то Радул (*нав. дело*, 105).

²⁷ А. Стојаковић, *нав. дело*, 106.

²⁸ Исто, 102, 103.

²⁹ С. Петковић је, истина, веровао да је приказан првобитни покривач од олова (*нав. дело*, 101).

³⁰ О томе опширније код: А. Стојаковић, *нав. дело*, н. 16.

лика. Код старијег сликара постоје куполе је у равни са бочним фасадама, док је на Радуловим приказима увучено и украшено низом плитких ниша. Тако је купола приказана на обе иконе, а на икони са житијем светог Кузмана и Дамјана чак у три композиције (сл. 11). На овим последњим постоји још једна необична појединост, а она ће можда бити кључ за проналажење могућег другог узора свих Радулових представа ове врсте. У питању је непрекинут фриз слепих аркадица у подстрешју бочних фасада. Он је ту сасвим друкчије насликан него на сликама старијег морачког сликара и изгледа онако како је исти мотив могао изгледати на првобитним фасадама морачког храма. Ова последња околност намеће претпоставку да су ове Радулове представе сакралних здања, о којима је реч, имале два ликовна извора и да је један од њих био са представом првобитног изгледа морачке цркве.

Претпоставка о постојању те старије иконе намеће се уз изложене разлоге и стога што је код Радула приказан на постољу куполе мотив који не познају ни византијска архитектура ни ликовна уметност, који, дакле, није уобичајено опште место у представљању црквених здања. Нише на постољу куполе приказане су, поред тога, истоветно као прозори, а тако је поступљено и на представама Милешева на почетку XIII века. Тамо су са унутрашње стране фреске из XIII века по којима се поуздано зна да ту нису постојали отвори, већ да је у питању својствена ликовна интерпретација мотива о којем је реч. Могућност, пак, да су Милешева и њене представе утицале на начин приказивања црквених здања на иконама Радула може се искључити, јер његове цркве имају јужна врата којих у Милешеви нема, а постоје у Морачи, и без спољне приправе су као Морача, док је припрату Милешева рано стекла. Зато нема сумње да је Радул Морачу имао у виду када је конциповоа слику идеалног црквеног здања приказаног у више својих композиција.

*

У закључку овог разматрања, у којем су изложени подаци за реконструкцију првобитног изгледа морачког храма, неопходно је истаћи да остаје и даље потреба његовог темељног архјитектонског испитивања, али да податке о првобитном облику куполе не можемо очекивати на самом епоменику. Тим **се** истраживањима једино може потврдити или оспорити изнета мисао да је његова купола у целини президана. Иако таква испитивања нису извршена, могао је бити утврђен круг споменика којем припада морачка црква упоређивањем њене архитектуре са архитектуром двеју временски блиских богомоља: которском Светом Маријом на Ријечи и Милешевом. Та су разматрања показала да су многи украсни делови, па и мере и решења неких целих фасада, преузети из которске романичке архитектуре, са цркве Свете Марије, али да је ту остварена целина несумњиво надахнута рашким црквеним градитељством, чак да је њена својства — као схема основе, примарна пластика и изразита издуженост — одвајају од которске романике и укључују у низ споменика који започиње Милешевом и води преко Сопоћана и Ариља до велелепне дечанске богомоље. Изложена сродност између упоређиваних грађевина осветљава, уједно, два битна чиниоца у конциповању испитиваног градитељског споменика: улогу наручиоца испољену у одређивању програма простора и самог неимара оличену у увођењу одређених украсних делова. Преко изложених поређења постао је уједно јаснији и начин коришћења одабраних образаца у поступку пројектовања. На тим основама могао се засновати доста поуздан суд о првобитној спољашњости разматране морачке Богородичине цркве.

³¹ Радул је и на неким представама црква на зидовима пећке капеле Светог Николе насликао исте куполе, уп.: А. Стојаковић, *нав. дело*, сл. 23, 27. Радивоје Љубинковић је приметио да су сличне Морачи (*Stvaranje zografa Radula, Nase starine I, Sarajevo 1953, 130*).

Aspect extérieur primitif de l'église dédiée à la Dormition de la Vierge dans la Moratcha

MILKA ČANAK-MEDIĆ

L'église de la Moratcha, construite en 1251/52 et dédiée à la Dormition de la Vierge subit, au cours de son histoire, de nombreuses modifications. Se fondant sur l'observation des détails techniques de l'église, l'auteur a cherché à distinguer, avec autant d'exactitude que possible, les éléments originaux de l'édifice de ceux qui y furent ajoutés par la suite, afin de pouvoir porter de cette manière un jugement sur les formes primitives qui manquent actuellement.

Selon quelques traditions, l'église était restée en ruines pendant plusieurs décennies, avant d'être rénovée dans la septième décennie du XVIIe siècle, ce qui nous fait conclure, par voie indirecte, qu'avant la rénovation elle avait perdu certaines de ses parties supérieures. Les travaux de rénovation modifièrent, dans une certaine mesure, son aspect extérieur. Seule la façade orientale nous est parvenue dans sa forme originelle. Sur la façade occidentale, la partie supérieure fut reconstruite, tandis que sur les façades latérales, la frise de petites arcades aveugles ne subsiste que sur la partie extérieure de la travée orientale. Les consoles, sur lesquelles ces petites arcades reposent, se trouvent à peu près à la même hauteur que la petite corniche audessous des lésènes disposées aux angles de la façade orientale, mais le rapport entre le sommet des petites arcades et l'oblique du fronton révèle l'existence, sur le côté oriental, d'un pignon qui était plus haut que le toit couvrant la nef longitudinale de l'édifice. La disposition des lésènes sur les façades nord et sud ne correspond pas à la structure intérieure de l'église, ce qui fait qu'une lésène, prolongée d'en bas, coupe d'une façon asymétrique les côtés méridional et septentrional de la base cubique sur laquelle se dresse la coupole. Il existe, cependant des données selon lesquelles l'église n'avait pas eu à l'origine ce défaut esthétique dans son ordonnance; on considère, donc, que celui-ci fut entraîné par les modifications successives, apportées à cette partie de l'édifice lors de sa rénovation. A en juger par les petites arcades aveugles qui subsistent sur les façades

latérales, il s'ensuit, en effet, que les arcades terminales, conservées au pied des deux angles orientaux de la base de la coupole, rentrent sous la base, en s'interrompant non loin de leurs sommets (fig. 4). Grâce à cette frise, l'auteur a pu conclure que celle-ci courait horizontalement sur toute la longueur des façades latérales et que la base de la coupole n'était pas, à l'origine, au niveau des murs latéraux, mais en retrait. Ce qui représentait la plus grande énigme dans la tentative de reconstituer l'ensemble primitif de l'église, c'étaient la coupole et la base de celle-ci. Pour s'assurer les points d'appui nécessaires, permettant de porter un jugement sur leur forme, l'auteur a analysé les représentations plastiques de l'église de la Moratcha, ainsi que celles d'autres édifices culturels, qui s'étaient inspirées de son aspect. Ensuite, l'auteur a essayé d'établir un groupe de monuments dont l'église de la Moratcha fait partie. A cet effet, l'auteur a comparé l'architecture de l'église de la Moratcha à celle d'édifices similaires remontant à peu près à la même époque: à SainteMarie de Kotor (Sancta Maria de Flumine) et à Miléchéva. Ces considérations ont révélé que maints ornements, voire les mesures et les solutions de certaines parties des façades, étaient empruntées à l'architecture romane de SainteMarie de Kotor, mais que l'ensemble obtenu s'inspirait indubitablement de l'architecture sacrée de Rascie et que même certaines caractéristiques, telles que le schéma du plan, la plastique primaire et sa forme nettement allongée, distinguent cette église de l'art roman de Kotor pour l'incorporer dans la série des monuments qui commence par Miléchéva et se termine par l'imposant édifice de Detchani, en passant par Sopotchani et Ariljé. Voilà les bases sur lesquelles l'auteur a fondé un jugement correct sur l'extérieur original de la SainteVierge de Moratcha, en supposant que sa coupole fut modelée sur l'exemple de celle de Miléchéva — église avec laquelle celle de la Moratcha présente le plus grand nombre de points de contact.